

ДО ПИТАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА НЕВИКОНАННЯ СУБ'ЄКТИВНОГО ЦИВІЛЬНОГО ОБОВ'ЯЗКУ

TO THE ISSUE OF CIVIL LIABILITY FOR UNFULFILLMENT A SUBJECTIVE CIVIL DUTY

Цибань А.А., к.ю.н.,
старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Стаття присвячена дослідженню окремих аспектів цивільно-правової відповідальності за невиконання чи неналежне виконання суб'єктивного цивільного обов'язку.

Встановлено, що метою цивільно-правової відповідальності, у разі порушення цивільних прав та інтересів, а також у разі невиконання цивільно-правових обов'язків у цивільному правовідношенні, є відновлення порушених прав та захист охоронюваних законом інтересів, що, у свою чергу, є дієвим стимулом для забезпечення необхідного правового результату в цивільному правовідношенні. Визначено, що невиконання чи неналежне виконання суб'єктивного цивільного обов'язку є протиправною поведінкою та підставою для як договірної, так і недоговірної відповідальності, оскільки суб'єктивний цивільний обов'язок є елементом змісту як відносних правовідносин (договірна відповідальність), так і абсолютних правовідносин (недоговірна відповідальність).

Розглянуто окремі аспекти цивільно-правової відповідальності за невиконання або неналежне виконання суб'єктивного цивільного обов'язку «до» або «після» виникнення зобов'язання між сторонами, тобто так званої «переддоговірної» та «постдоговірної» відповідальності. Досліджено питання виникнення зобов'язального правовідношення на стадії ведення переговорів щодо укладення договору. Проаналізовано окремі форми переддоговірної відповідальності в контексті недобросовісного ведення переговорів щодо укладення цивільно-правового договору. Визначено, що недобросовісна поведінка є підставою для застосування наслідків негативного характеру «переддоговірної» відповідальності лише за наявності шкоди іншій стороні, яка виникла внаслідок невиконання чи неналежного виконання цивільного обов'язку щодо добросовісного ведення переговорів. Також приділено увагу окремим особливостям постдоговірної відповідальності, зокрема питанню неможливості існування обов'язків поза зобов'язанням, з огляду на те, що до виникнення зобов'язання або в разі його припинення суб'єктивні цивільні обов'язки не можуть виникати або повинні бути припинені. Зроблено висновок про необхідність закріплення постдоговірної відповідальності на законодавчому рівні через встановлення закритого переліку обов'язків, невиконання яких може призводити до настання цивільно-правової відповідальності після припинення дії договору.

Ключові слова: цивільно-правова відповідальність, суб'єктивний цивільний обов'язок, зобов'язання, договірна та позадоговірна відповідальність.

The article devoted to the study of certain aspects of civil liability for non-performance or improper performance of subjective civil duty. Purpose of civil liability, in case of violation of civil rights and interests, as well as in case of non-fulfillment of civil duty in civil law, is to restore violated rights and protect legally protected interests, which in turn is an effective incentive to ensure the necessary legal result in a civil relationship. The article determined that non-fulfillment or improper fulfillment of a subjective civil duty is illegal behavior and a ground for both contractual and non-contractual liability, as subjective civil duty is an element of the content of both relative legal relations (contractual liability) and absolute legal relations (non-contractual liability).

The article considered some aspects of civil liability for non-performance or improper performance of a subjective civil duty "before" or "after" the occurrence of a duty between the parties, which so-called "pre-contractual" and "post-contractual" liability. The issue of the emergence of a binding legal relationship at the stage of negotiating a contract has been studied. Author analyzed some forms of pre-contractual liability in the context of unfair negotiations on the conclusion of a civil contract. The article states unscrupulous conduct is the basis for applying the consequences of the negative nature of "pre-contractual" liability only in the presence of damage to the other party, which arose as a result of non-performance or improper performance of civil duty to conduct negotiations in good faith. Also, attention is paid to post-contractual liability, in particular impossibility of the existence duty outside the obligation, because before the obligation arises, or in case of its breakup, subjective civil duty cant arise or should be cancel. Author concluded that it is necessary to consolidate post-contractual liability at the legislative level through the establishment of a closed list of obligations, failure to perform which may lead to civil liability after the termination of the contract.

Key words: civil liability, subjective civil obligation, obligations, contractual liability, non-contractual liability.

Домовленість сторін та законодавчо закріпленій порядок реалізації цивільних прав та виконання цивільних обов'язків є лише формою досягнення результату, який був передбачений сторонами в цивільно-правових відносинах, які виникли між ними. Тому завжди постає питання стимулу щодо вибору особою, на яку покладений цивільний обов'язок, необхідного типу поведінки для досягнення кінцевого та бажаного результату.

Варто зазначити, що окремим аспектам правової природи суб'єктивного цивільного обов'язку, зокрема й питанням цивільно-правової відповідальності за невиконання чи неналежне виконання суб'єктивного цивільного обов'язку, приділяли увагу такі науковці-цивілісти: О.С. Іоффе, С.С. Алексєєв, І.І. Пучковська, О.С. Кізова, С.Н. Приступа, Н.І. Майданик, Н.Ю. Голубєва, Н.М. Квіт, Д.Г. Павленко, О.Ю. Карякаїна й інші. Однак нині в цивілістичній доктрині немає єдиного наукового підходу до визначення правової природи та прикладного значення таких правових конструкцій, як «переддоговірна» та «постдоговірна» відповідальність за невиконання чи неналежне виконання суб'єктивного цивільного обов'язку.

У цивільному законодавстві, а саме в ч. 3 ст. 14 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), зазначається, що виконання суб'єктивних цивільних обов'язків забезпечується засобами заохочення та відповідальністю, які встановлені договором або актом цивільного законодавства [2]. Цивільно-правова відповідальність – це покладення на заснованих на законі негативних правових наслідків, які позначаються в позбавленні його конкретних прав чи в заміні невиконаного обов'язку новим, чи у приєднанні до невиконаного обов'язку нового додаткового [3, с. 302]. Справді, з огляду на визначення поняття, заходи цивільно-правової відповідальності можуть бути застосовані в разі порушення цивільних прав та інтересів, зокрема коли таке порушення відбувається внаслідок невиконання цивільно-правових обов'язків у цивільному правовідношенні.

Метою цивільно-правової відповідальності є відновлення порушених прав і захист охоронюваних законом інтересів, що, у свою чергу, є дієвим стимулом для забезпечення необхідного правового результату в цивільному правовідношенні.

За загальним правилом, умовами виникнення цивільно-правової відповідальності є протиправна поведінка, шкода,

вина особи, яка завдала шкоди, та наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою та завданою шкодою [4, с. 728]. Дане положення стосується цивільно-правової відповідальності загалом, якщо дивитись на вжиття заходів цивільно-правової відповідальності крізь призму невиконання чи неналежного виконання суб'єктивного цивільного обов'язку, то маємо звернути увагу на окремі особливості. Так, невиконання чи неналежне виконання суб'єктивного цивільного обов'язку в цивільному правовідношенні завжди є причиною завдання шкоди, яка може виражатись у неотриманні або в несвоєчасному отриманні товарів, послуг чи інших благ, неможливості задовольнити ті права та законні інтереси, які й стали причиною виникнення цивільного правовідношення.

У підсумку зазначене ілюструє, що невиконання чи неналежне виконання суб'єктивного цивільного обов'язку і є тією протиправною поведінкою, що поєднана причинно-наслідковим зв'язком із самою шкодою, якої завдано зобов'язаною особою в цивільному правовідношенні в разі невиконання чи неналежного виконання суб'єктивного цивільного обов'язку. Уважаємо, що ця конструкція лягає у площину як договірної, так і недоговірної відповідальності, оскільки суб'єктивний цивільний обов'язок є елементом змісту як відносних (договірна відповідальність), так і абсолютних правовідносин (недоговірна відповідальність).

Невиконання чи неналежне виконання суб'єктивного цивільного обов'язку призводить до порушення правових вимог уповноваженої особи, що стає підставою для захисту суб'єктивних цивільних прав та застосування негативних правових наслідків різного характеру до зобов'язаної особи. Тобто невиконання чи неналежне виконання суб'єктивного цивільного обов'язку є визначальним та базовим елементом для порушення конструкції з отримання необхідного для сторін правового результату, виходячи з наявного цивільного правовідношення.

Цивільно-правова відповідальність за невиконання чи неналежне виконання суб'єктивного цивільного обов'язку насамперед стосується договірних відносин, де форми й розмір відповідальності можуть встановлюватись як законом, так і договором, однак водночас не виключається застосування цивільно-правової відповідальності в недоговірних правовідносинах у разі невиконання чи неналежного виконання цивільних обов'язків. Так, укладення договору між його сторонами в разі невиконання цивільних обов'язків, передбачених домовленістю сторін, та інших умов цього договору передбачає застосування договірної відповідальності, негативні наслідки якої можуть бути встановлені як в умовах цього договору, так і у правових нормах, які регулюють цивільно-правові відносини, що виникли.

Зважаючи на договірний характер цивільно-правової відповідальності у відносних правовідносинах, постає питання про можливість існування у правовій площині наслідків негативного характеру за невиконання або неналежне виконання суб'єктивного цивільного обов'язку «до» або «після» виникнення зобов'язання між сторонами, тобто так званої «переддоговірної» та «постдоговірної» відповідальності.

Переддоговірна відповідальність стосується поведінки сторін під час переговорів. У цьому разі існування переддоговірної відповідальності може ґрунтуватись лише на визнанні існування зобов'язання ще на стадії укладення договору – переговорному процесі.

Засновник цієї концепції Рудольф фон Ієрінг стверджував, що потерпілій стороні необхідно надати можливість компенсування завданої шкоди за допомогою заснованого на договорі позову, унаслідок чого в рамках його концепції юридично недійсний договір набував часткової дії. Тобто науковець зазначав, що «укладення договору породжує не лише обов'язок щодо його виконання, але й, якщо

такий результат виключається через правову перепону (підстави недійсності договору), у разі дотримання відповідних умов, і обов'язок щодо відшкодування збитків, водночас поняття «нікчемність» договору в такому разі означає відсутність правового результату, але не відсутність усіх правових наслідків (договору) взагалі». Вітчизняний цивіліст Н.М. Квіт стверджує: «Згідно з головною ідеєю концепції Рудольфа фон Ієрінга, на договірний характер відповідальності за шкоду, яка виникла внаслідок того, що одна сторона в переговорах, які передували укладенню договору, ввела в оману свого контрагента, не має жодного впливу те зобов'язання, що в результаті винних дій однієї зі сторін переговори не призвели до укладення юридично дійсного договору» [5, с. 82].

Так, Г. Штолль уважав, що підставою для виникнення переддоговірних обов'язків, невиконання яких породжує відповідальність за *culpa in contrahendo*, у всіх випадках є вступ у переговори. Учений слушно визнавав наявність зобов'язального правовідношення між сторонами вже на стадії переговорів, яке виникає за допомогою односторонньої угоди – унаслідок пропозиції укласти договір або запрошення вступити в переговори [6, с. 134]. Відповідно до ч. 2 § 311 Німецького цивільного уложення, зобов'язання виникає на таких підставах, як: 1) вступ у переговори про укладення договору; 2) підготовка договору, за яким одна зі сторін, яка розраховує на відповідні правовідносини за угодою, надає другій стороні можливість впливати на свої права, правові блага й інтереси або довіряє їм їй; 3) ділові контакти.

Варто зазначити, що для цивільного права України існування таких обов'язків та відповідальності за їх невиконання чи неналежне виконання є досить дискусійним.

Що стосується переддоговірної відповідальності, яка спирається на теорію під назвою “*culpa in contrahendo*”, то в науковій літературі зазначається, що вітчизняне законодавство не містить прямої вказівки на обов'язок вести себе добросовісно в переддоговірних відносинах [7, с. 98]. Діє сукупність загальних законодавчих заборон, які зобов'язують сторони в цивільному правовідношенні діяти добросовісно та чесно. Так, згідно зі ст. 68 Конституції України, кожен зобов'язаний неухильно дотримуватись Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей [1].

Обов'язок добросовісності також зазначений у Європейських принципах договірного права, відповідно до яких, «здійснюючи свої права та виконуючи обов'язки, кожна сторона повинна діяти добросовісно та відповідно до чесної ділової репутації, сторони не можуть виключити або обмежити цей обов'язок» [9, с. 25].

Обов'язок вести себе добросовісно в переддоговірних відносинах також ґрунтується на загальному цивільному принципі справедливості, добросовісності та розумності (ст. 3 Цивільного кодексу України).

У ст. 13 Цивільного кодексу України встановлені межі здійснення цивільних прав, відповідно до яких передбачається обов'язок особи під час здійснення своїх прав утримуватись від дій, які б могли порушити права інших осіб, а також від дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, зловживання правом в інших формах, недопустимість використання цивільних прав із метою неправомірного обмеження конкуренції, зловживання монопольним становищем на ринку, а також недобросовісної конкуренції [2].

Також опосередковано такий обов'язок виникає зі спеціального принципу зобов'язального права, згідно з яким зобов'язання повинно ґрунтуватись на принципі справедливості, добросовісності, розумності (ч. 3 ст. 509 Цивільного кодексу України). Даний принцип передбачає, що до особи, яка поведилася недобросовісно під час переговорів про укладення договору (знала про те, що не мала необхідного об'єму дієздатності, або що укладений договір буде

недійсним, або що договір після переговорів не буде укладено) і цим завдала збитків своєму контрагенту, можна пред'являти позов, беручи до уваги інтерес потерпілого.

Як слушно зауважив Д.Г. Павленко, недобросовісним веденням переговорів у такому разі варто вважати вступ у переговори або їх продовження за відсутності дійсного наміру укласти договір, зокрема і з метою зашкодити укладенню цією стороною іншого договору або з метою ввести іншу сторону в оману щодо істотних умов договору [8, с. 8]. О.Ю. Карякіна вказує на те, що добросовісність має включати такі поняття та категорії, як: відсутність у діях сторін прихованого мотиву, визначення і врахування законних інтересів сторін договору, зобов'язання сторін співпрацювати для досягнення ефективного економічного результату відповідно до положень договору, дотримання чесних стандартів поведінки, дотримання норм поведінки, які, з урахуванням інтересів сторін, є розумними [10, с. 75]. Країни загальної системи права, а також деякі правові системи держав континентальної правової сім'ї, як-от Франція, визначають можливість винесення так званих рішень «*contra legem*», що передбачають можливість правозастосовним органом винести рішення всупереч закону, якщо цього потребують суспільні інтереси, з підстав порушення принципів добросовісності та розумності, оцінці правової норми як несправедливої та такої, що суперечить меті та духу закону. Отже, варто наголосити на тому, що добросовісність у договірних правовідносинах є базовим та фундаментальним принципом як загальної, так і континентальної правової системи, який передбачає можливість застосування наслідків негативного характеру до сторін за недотримання чи неналежне дотримання даного принципу.

Так, вітчизняний науковець Н.М. Квіт наводить дві форми так званої «переддоговірної» відповідальності, яка настає за недобросовісне ведення переговорів щодо укладення договору:

1) відповідальність за недобросовісну поведінку однієї зі сторін на переддоговірному етапі, що призвела до неукладення договору;

2) відповідальність за недобросовісну поведінку однією зі сторін на переддоговірному етапі, унаслідок якої був укладений недійсний договір [5, с. 83].

Даний перелік пропонується доповнити також тим, що недобросовісна поведінка як така, що призвела до неукладення або недійсності договору, є підставою для застосування наслідків негативного характеру «переддоговірної» відповідальності лише за наявності шкоди іншій стороні, унаслідок невиконання чи неналежного виконання цивільного обов'язку поводитись добросовісно під час переговорів.

Отже, уважаємо слушною пропозицію Н.І. Майданик про нормативне закріплення переддоговірної відповідальності шляхом введення у Цивільний кодекс України норми про обов'язок добросовісно вести переговори і про відповідальність за його порушення [7, с. 98]. Укладення і зміна договору також повинні не порушувати інтересів сторін та інших осіб. Варто погодитись із Н.Ю. Голубевою, яка вказує, що визнання виникнення зобов'язання в переддоговірному процесі приводить не до визнання зобов'язанням охоронними чи поведінковими, а до висновку про виникнення основних обов'язків боржника «з надання», оскільки ці обов'язки становлять основний зміст відповідного зобов'язання [11, с. 520].

Питання «постдоговірної» відповідальності, на відміну від «переддоговірної», має деякі особливості, оскільки в разі застосування першої наслідки негативного характеру щодо сторони цивільного правовідношення мають наставати після його припинення в разі невиконання чи неналежного виконання обов'язків цивільно-правового характеру, обумовлених у самому цивільному правовідношенні.

У цивільному праві Німеччини окремо виділені також і постдоговірні поведінкові обов'язки, відповідно до яких: не допускається здійснення будь-яких дій, які позбавлять іншу сторону виконаного договору переваг, отриманих за договором, або перешкоджатимуть досягненню договірної мети [11, с. 522]. Так, вітчизняний науковець О.Ю. Карякіна досліджує питання принципу добросовісності під час укладення та виконання окремих видів договорів і наводить тезу про можливість існування двох характерних елементів добросовісності – переддоговірного та постдоговірного обов'язку, останній з яких полягає в дотриманні сумлінності сторін під час укладення договору, виконання його положень та розірвання [10, с. 76–77]. Досить суперечливим є твердження вищезазначеного науковця стосовно того, що «постдоговірний обов'язок полягає в діях сторін під час виконання договору, що завдає фінансового збитку або іншої шкоди стороні, наприклад: покладання на франчайзі обов'язку купувати за завищеними цінами товари, або їх надмірної кількості; встановлення положень, що забезпечують доступ франчайзера до рахунків франчайзі, обмежувати тим самим підприємницьку свободу останнього, використання франчайзі інформації, що становить комерційну таємницю франчайзера, що завдає шкоди чи іншим чином загрожує його інтересам (недобросовісна конкуренція)» [10, с. 76]. Перелічені обов'язки мають місце лише в разі укладення та виконання договору, а отже, їм не притаманний «постдоговірний» характер, оскільки такі обов'язки існують доти, поки діє саме зобов'язання, та втрачають своє значення після його припинення.

У цивільному праві України не існує таких постдоговірних обов'язків, невиконання яких спричиняє постдоговірну відповідальність, оскільки вітчизняне цивільне право дотримується правила: поза зобов'язанням не може бути обов'язків, до виникнення зобов'язання не можуть виникнути обов'язки, із припиненням зобов'язання припиняються й обов'язки. Так, наприклад, якщо не укладено договору купівлі-продажу нерухомості, то сплачений покупцем наперед аванс не створює обов'язків, що впливають із завдатку, оскільки завдаток як засіб забезпечення зобов'язання може виникнути лише щодо існуючого основного зобов'язання (укладений договір купівлі-продажу).

Однак на практиці досить часто в договори включають обов'язки, які повинні діяти після припинення строку дії договорів. Так, досить поширеною практикою є встановлення в договорах вимоги не розголошувати відомості, що становлять комерційну таємницю контрагента, упродовж N-ї кількості років після спливу строку дії договору.

Так само в договорах на виконання робіт чи надання послуг можуть встановлюватись обов'язки для виконавців не виконувати такі роботи, чи не надавати аналогічні послуги конкурентам замовника, або самим не конкурувати із замовником. Це зазвичай стосується довгострокових проєктів, унаслідок реалізації яких створюється унікальний продукт, який замовник планує виробляти та пропонувати на ринку упродовж тривалого часу (через появу схожого продукту в конкурентів замовник зазнає значних збитків або взагалі повинен залишити цей сегмент ринку).

Прикладом такої постдоговірної відповідальності також є встановлення за договором комерційної концесії обов'язку після закінчення даного договору користувачеві не конкурувати із власником виключних прав, не використовувати знання, які були одержані внаслідок передачі ноу-хау, та матеріали, зокрема і клієнтські бази, сценарії, сценічний реквізит, протягом певної кількості років після дії договору комерційної концесії. Так, обов'язок не конкурувати із правласником після дії даного договору може бути розцінений саме як заборона на здійснення певного виду підприємницької діяльності контрагентом, оскільки в договірному порядку інша

сторона бере на себе обов'язок пасивного характеру, тобто не займатися певним видом діяльності всупереч власному приватному інтересу. Варто уточнити, що відповідно до ст. 42 Конституції України, кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом [1]. Важливо наголосити також на тому, що дана правова норма передбачає, що «державна забезпечує захист конкуренції в підприємницькій діяльності, не допускаються зловживання монополією становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція, види і межі монополії визначаються законом» [1]. Крім того, відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції», недобросовісною конкуренцією визнаються будь-які дії в конкуренції, що суперечать торговим та іншим чесним звичаям у господарській діяльності [12]. Господарський кодекс України недобросовісною конкуренцією визначає неправомірне використання ділової репутації суб'єкта господарювання, створення перешкод суб'єктам господарювання у процесі конкуренції та досягнення неправомірних переваг у конкуренції, неправомірне збирання, розголошення та використання комерційної таємниці, а також інші дії. Тобто, з огляду на зазначене, можна стверджувати, що мета встановлення таких обов'язків цивільно-правового характеру, за невиконання чи неналежне виконання яких буде наставати постдоговірна відповідальність, є абсолютно виправданою, оскільки стороні, яка в даному разі є власником виключних прав, необхідно захистити та гарантувати свій власний приватний інтерес. Цей інтерес може проявлятися, зокрема, у тому, що після дії договору та протягом певного часу в майбутньому «сьогоднішній» контрагент не буде використовувати проти праволодильця інфор-

мацію, яка становить комерційну таємницю та яка була отримана від останнього внаслідок існування договірних зобов'язань.

Водночас, звісно, виникають окремі питання щодо можливості настання цивільно-правової відповідальності за невиконання зазначених обов'язків боржником, з огляду на те, що після припинення договірних зобов'язань сторона вже не є носієм обов'язків за зобов'язанням. У такому разі закріплення елементів постдоговірної відповідальності на законодавчому рівні могло б вирішити дану проблему. Було б доцільно встановити закритий перелік обов'язків, через невиконання яких може наставати відповідальність після припинення дії договору.

Отже, цивільно-правова відповідальність за невиконання чи неналежне виконання суб'єктивного цивільного обов'язку породжує настання різноманітного спектра правових наслідків, як-от: обов'язок із відшкодування завданих збитків, обов'язок відновлення наявного стану до порушення зобов'язаною особою цивільно-правового обов'язку у правовідношенні тощо. Тобто таких мір цивільно-правової відповідальності, які вбачаються можливими для застосування згідно зі специфікою наявного правовідношення, у якому були порушені законні права й інтереси однієї зі сторін. Цивільно-правова відповідальність акумулює в собі зазначені негативні наслідки і виконує забезпечувальну та гарантійну роль під загрозою застосування цих наслідків, що дає підстави вважати необхідним нормативне визначення та законодавче закріплення інституту «переддоговірної» та «постдоговірної» відповідальності із чітким визначенням цивільно-правових обов'язків, за невиконання чи неналежне виконання яких вона має наставати.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : Закон від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Верховна Рада України* : офіційний вебпортал. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 18.12.2020).
2. Цивільний кодекс України : Закон від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Верховна Рада України* : офіційний вебпортал. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page1> (дата звернення: 18.12.2020).
3. Цивільне право України : курс лекцій / за ред. Р.Б. Шишки, В.А. Кройтора. Харків, 2008. Т. I. 680 с.
4. Цивільне право : підручник : у 2-х т. / В.І. Борисова (кер. авт. кол.) та ін. ; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. Харків, 2011. Т. 2. 816 с.
5. Квіт Н.М. Переддоговірна відповідальність, або «culpa in contrahendo» як перспектива для України. *Право і суспільство*. 2015. № 1. С. 80–85.
6. Карнаух В.С. Окремі аспекти регулювання переддоговірних відносин (на прикладі України та Німеччини). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2015. Вип. 35. Ч. 1. Т. 1. С. 133–138.
7. Майданик Н.И. Преддоговорная ответственность в гражданском праве. *Альманах цивилистики* : сборник статей / под ред. Р.А. Майданика. Киев, 2008. Вып. 1. С. 92–118.
8. Павленко Д.Г. Принцип добросовісності в договірних зобов'язаннях : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2009. 20 с.
9. Принципи європейського договірних права. Коментарі та рекомендації. Перекл. з англ. ТОВ «Асоціація експортерів і імпортерів «ЗЕД»». Київ : Асоціація «ЗЕД», 2013. 304 с.
10. Карякіна О.Ю. Принцип добросовісності під час укладення та виконання договорів франчайзингу : господарсько-правовий підхід. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2014. Вип. 25. С. 74–78.
11. Голубева Н.Ю. Зобов'язання у цивільному праві України: методологічні засади правового регулювання : монографія. Одеса, 2013. 642 с.
12. Про захист від недобросовісної конкуренції : Закон України від 7 червня 1996 р. № 236/96-ВР. *Верховна Рада України* : офіційний вебпортал. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/236/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 18.12.2020).